

-
6. Порядок школьний (1586 р.). Статут школи Львівського братства. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVII ст.). Тексти і дослідження*. К. : Наук. думка, 1988. С. 37-42.
 7. Ревякина Н. В. Гуманистическое воспитание в Италии XIV-XV веков. Иваново : Изд-во Иванов. ун-та, 1993. 256 с.
 8. Софронова Л. В. Грамматическая школа св. Павла: гуманистические принципы организации образования. *Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и начала Нового времени (исследования и материалы)* : сб. науч. труд. М. : Изд-во АПН СССР, 1991. С. 245-268.
 9. Эразм Роттердамский. О воспитании детей. *Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV-XVII вв.)*. М. : Изд-во УРАО, 1999. С. 246-296.
 10. Эшем Р. Школьный учитель. *Традиции образования в Европе XI-XVII веков* : сб. ст. и матер. Иваново : Изд-во Иванов. ун-та, 1995. С. 197-204.
 11. Compayre G. Histoire critique des doctrines de l'education en France. Т. 1-г. Paris, 1885. 286 p.

* * *

Тронько Тетяна Володимирівна,
кандидатка історичних наук, завідувачка кафедри,
доцентка кафедри всесвітньої історії та методики
викладання історії ПНПУ імені В. Г. Короленка

**ПРИВАТНА ТА ГРОМАДСЬКА БЛАГОДІЙНІСТЬ
В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ
СЕРЕДНЬОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ
МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

Сучасна освіта закладає основи майбутнього кожної країни. Турбота про її стан має бути в центрі уваги кожного громадянина, держави, суспільства в цілому. Тому, до сприяння розвитку навчальних закладів долучаються усі, хто переймається якістю

освіти, створюючи опікунські ради або благодійні фонди в межах окремої школи чи галузі загалом. Значення освіти розуміли благодійники й минулого, залучаючи приватні та громадські кошти й ініціативи до заснування, а потім і діяльності окремих навчальних закладів. Їхній досвід уже став предметом вивчення цілого ряду науковців, наприклад, А. Нарадька, Н. Сейко, Т. Сухенко. У даній статті зробимо спробу виокремити основні види та напрями приватної і громадської благодійності в організації та діяльності закладів середньої жіночої освіти Міністерства народної освіти на прикладі українських губерній Російської імперії у другій половині XIX століття.

Цей час у Російській імперії позначений значним зростанням добродійної діяльності, до чого було декілька вагомих чинників. Зокрема, соціально-економічні зміни, викликані Великими реформами 1860 - 1870-х років, призвели до зростання кількості заможних людей, які мали можливість свої кошти спрямовувати на благодійність. Як правило, це були вихідці з непривілейованих верств суспільства і благодійність для них була ще й способом самоствердження та визнання. Розвиток індустріального суспільства, зростаючі темпи виробництва закономірно зумовлювали підвищення попиту на освічених працівників і, як наслідок, посилення вимог до розвитку освітньої сфери. Освіта жінок за цих умов теж не залишалася поза увагою суспільства й влади, на той момент, перш за все через потребу в освічених матерях, здатних правильно виховувати своїх дітей.

Для правового забезпечення заснування й діяльності нових для російського суспільства жіночих навчальних закладів (їхня новизна полягала у відкритому характері освіти та у всестановому складі учениць) упродовж нетривалого часу було видано три законодавчі акти. Перший з них - «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» від 30 травня 1858 року) [14, стб. 267-271] - дав старт заснуванню жіночих училищ двох розрядів для надання ученицям освіти, необхідної майбутнім матерям. Невдовзі, 10 травня 1860 року, був схвалений новий закон, який вводився в дію поки що на 3 роки [14, стб. 496-502]. Згодом його пролонгували ще декілька разів. Врешті 24 травня 1870 року затвердили «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» [15, стб. 1620-1629] (так стали

називатися жіночі училища), яке діяло до кінця історії Російської імперії.

Разом з тим у Російській імперії на середину XIX століття вже існували як традиція приватної і громадської благодійності, так і певне правове поле їх регулювання, появу якого дослідники, як правило, пов'язують з другою половиною XVIII століття. Так, губернська реформа Катерини II (1775 рік) поклала початок організації громадської опіки, а її наказ від 20 квітня 1781 року «О мерах к доставлению пропитания нищим» започаткував приватну благодійність. У 1862 році була спрощена процедура створення благодійних товариств, що стимулювало громадську ініціативу до відкриття нових добродійних організацій. Заохоченням до добродійності став і ряд постанов, правил стосовно порядку найменування закладів чи стипендій власними іменами членів імператорської родини або іменами добродійців [7, с.119 - 121; 18, с.19, 22 - 23]. Певні привілеї надавалися й членам опікунських рад при жіночих училищах, гімназіях (зважаючи на їхні зусилля й пожертви, на час перебування у складі цих рад їм дозволялося носити мундир VIII розряду Міністерства народної освіти) [14, стб. 499].

Від самого початку виникнення ідеї заснування нової жіночої школи фінансове забезпечення як самої її фундації, так і подальшої діяльності урядовці повністю поклали на місцеву громадськість [13, с. 372]. Саме через це, очевидно, створення жіночих навчальних закладів нового типу просувалося доволі повільно. Перше всестанове жіноче училище для прихожих учениць було відкрито у Костромі 26 серпня 1857 року завдяки внеску приватної особи [5, с. 33]. Лише з 1870 року «Положення про жіночі гімназії і прогімназії» визнало можливим виділення їм державної грошової допомоги, яка поділялася на одноразову й термінову, а її обсяг не повинен був перевищувати 2 тис. руб. для гімназії, 1 тис. руб. для прогімназії [15, стб. 1620-1629]. Очевидно лише після цього у звітах міністерства народної освіти почали з'являтися відомості про засоби утримання цих жіночих закладів.

Таблиця 1.

Джерела надходження коштів	1873 (у %)	1883 (у %)	1893 (у %)
З державного	32	14,1	12,9

казначейства			
Внески міських громад	17,4	14,5	13
Допомога земств	12	9,5	8
Дворянські та військові суми	1,6	1,4	0,1
Плата за навчання	26	36,3	42
Плата з пансіонерок	1,3	-	-
% з пожертвуваних капіталів	2,6	2	2,4
Пожертвування	6,7	6,2	3,6
Залишки з попередніх років	-	-	18
Інші джерела	0,4	16	

Складено на основі: Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858 - 1905 гг. СПб., 1905. С.138-139 (Підрахунки автора).

Аналіз джерел формування бюджетів міністерських навчальних закладів для середньої освіти дівчат (Таблиця 1) засвідчує, що головним джерелом їх існування була плата за навчання (від 26 до 42 %). Частка державної допомоги не була вирішальною у житті жіночих гімназій та прогімназій і коливалася, як правило, в межах 13 - 14 %. Лише на початку 1870-х років, одразу після її запровадження, вона була більшою (32 %). Суттєвими виглядають внески органів місцевого самоврядування (міських громад і земств) (разом 21 - 29 %). Через них фактично залучалися кошти місцевих мешканців. Величина пожертв у кількісному вимірі теж не вражає (разом з відсотками з пожертвуваних капіталів складає не більше 10%). Але в житті окремих жіночих навчальних закладів саме пожертви відігравали вирішальну, а то й провідну роль. Особливо це помітно на початковому етапі заснування жіночих училищ, в основу яких міністерством народної освіти закладалася ідея залучення «місцевих способів» для покриття очікуваних витрат, а самим закладам планували надати «характер суспільних навчальних закладів, що утримуються за рахунок пожертв» [3, с. 11].

Приклади окремих навчальних закладів дозволяють

оцінити роль приватних благодійників та місцевої громадськості, об'єднаних прагненням сприяти розвитку освітньої справи. Саме, наприклад, завдяки таким діям була відкрита у 1865 році Катеринославська Маріїнська жіноча гімназія. У перший рік діяльності частка пожертв (від дворянства, від інших благодійників разом з відсотками з капіталу, пожертвованого дворянством) в її бюджеті склала 95 % (!) і лише 5 % - плата за навчання [4, с. 91, підрахунки автора]. У Полтавському жіночому училищі, одному з перших відкритих в Україні, у перший навчальний рік (1860 - 1861 н.р.) лише близько 21 % надходжень становила плата за навчання, а решту коштів зібрали за допомогою різних благодійних заходів [8, с. 63-65; 17; 20, с. 83, підрахунки автора].

Окремим прикладом громадської благодійності може розглядатися корпоративна станова добродійність, коли представники окремого стану - дворянства, купецтва, ухвалювали рішення про відрахування коштів на заснування навчального закладу, навчання в ньому учениць зі свого стану. Так, у 1859 році на відкриття середньої жіночої школи у Катеринославі 100 тис. руб. сріблом пожертвувало місцеве дворянство, розподіливши їх таким чином: 20 тис. руб на влаштування закладу, а 80 тис. руб. - у недоторканий капітал, на відсотки з якого навчали декількох учениць дворянського походження [20, с. 82].

Цікавий приклад корпоративного збору коштів та його впливу на зміни в управлінні закладом показує історія з відкриттям жіночого училища в Сумах. У 1859 році міська дума ухвалила рішення про щорічне, впродовж п'яти років, відрахування коштів з купецького капіталу. Представникам кожної з трьох гільдій була визначена своя сума внеску: перша гільдія - 15 руб., друга гільдія - 10 руб., третя гільдія - 3 руб. Разом з ними до пожертв залучили й міщан (по 7 коп.) та ремісників (по 5 коп.). Обраний почесний опікун проектного училища зобов'язувався щорічно жертвувати ще по 400 руб., а за підписним листом одноразових благодійних внесків зібрали 1 тис. руб. Цих коштів мало вистачити на п'ять років діяльності закладу, але його відкриття гальмувалося через незгоду засновників включити до керівних органів представника дворянства, як це вимагало Положення 1860 року. Адже

представники цього стану жодним чином не долучилися до справи [20, с. 84-85]. Лише восени 1863 року в Сумах урешті відкрили жіноче училище другого розряду. Врахувавши обставини його фінансування, предводителя дворянства серед обов'язкових членів опікунської ради не було [21, ф.707, оп.30, спр.49, арк.139; 14, стб. 1076; 1, с. 75-76].

На початку діяльності нових жіночих закладів не поодинокими були випадки безоплатної роботи викладачів у них. Так званий «домашній спосіб» сприяння відкриттю нових жіночих шкіл використали й у Полтаві, коли у 1857 році викладачі місцевих чоловічої гімназії, кадетського корпусу, повітового училища та декілька полтавських дам погодилися протягом першого повного курсу навчання працювати безкоштовно [5, с. 29; 17]. Завдяки, так би мовити, волонтерській роботі вчителів упродовж перших шести років (1860 - 1866 роки) закладу вдалося заощадити 22 тис. крб. [21, ф.707, оп.33, спр.1, арк.258 (брошура, с.4)]. Безоплатною роботою вчителів було позначено й харківське училище на початку своєї діяльності [20, с. 83]. Подібною була ситуація і в Херсонському жіночому училищі 2-го розряду, пожертва (1100 руб.) попечительки якого, дозволила призначити платню викладачам, які до цього працювали переважно безоплатно. За власні кошти вона відкрила ще й ремісничу школу для дівчаток, якою сама планувала опікуватися [4, с. 104].

Окрім прямих грошових пожертв фундатори нових навчальних закладів для дівчат залучали кошти й за рахунок різного роду благодійних акцій - видання літератури, організація аматорських спектаклів, концертів, музичних вечорів, лотереї, читання публічних лекцій з різних питань, збору коштів за підпискою тощо [20, с. 83].

Звіти міністра та попечителів навчальних округів засвідчують, що значні пожертви на адресу жіночих гімназій і прогімназій надходили не лише на етапі їхньої фундації. Наприклад, у 1889 році Новозибківська жіноча гімназія отримала 25 тис. руб. на спорудження будинку від князя й княгині Долгорукових у пам'ять їхньої покійної доньки Олени [9, с. 13]. Наступного року для завершення робіт вони пожертвували ще 5 тис. руб. [10, с. 10]. Будучи ще й головою попечительської ради чернігівської гімназії, князь М.Д. Долгоруков ініціював та

профінансував побудову для неї нового приміщення [12, с. 11]. За кошти благодійника - таємного радника М. Терещенка, власний новий будинок у 1896 році отримала і Глухівська жіноча гімназія [11, с. 40].

Імена окремих доброчинців залишилися увічненими в назвах навчальних закладів. Наприклад, відома в Києві Фундуклеївська жіноча гімназія отримала своє найменування завдяки щедрій пожертві колишнього цивільного губернатора І. Фундукля (цегляний двоповерховий будинок та 1,2 тис. руб. щорічно) [20, с. 80]. А в Одесі з'явилося «Родоконіківське Еллінське дівоче училище» (чотирикласне жіноче училище другого розряду) за ім'ям комерції радника Федора Павловича Родоконакі, який для побудови приміщення закладу пожертвував понад 40 тис. руб. Разом з тим Грецьке благодійне товариство порушило клопотання ще й про встановлення в актовій залі училища мармурового бюста благодійника [2, с. 3].

Водночас сотні приватних благодійників залишилися безіменними, оскільки не робили таких щедрих пожертв. Їхні внески акумулювалися, а потім спрямовувалися на вирішення нагальних проблем, наприклад, спеціально створеними комітетами для фундації закладів або уже існуючими у містах організаціями, товариствами, а згодом - опікунськими радами, заснованими при жіночих училищах.

Так, у Чернігові для заснування жіночого училища першого розряду створили спеціальний Тимчасовий комітет. Головним його завданням було впорядкування збору коштів, які почали надходити ще з 1859 року. У жовтні 1865 році нарешті заклад відкрили (щоправда, чотирикласний, а не шестикласний, як того бажали). На його рахунок на той момент було близько 5,4 тис. руб. (готівкою та цінними паперами). Порівняно з його ж бюджетом кінця XIX - початку XX століття (понад 39 тис. руб. [3, с. 247]) це були мізерні кошти. Але й вони дозволили зарахувати 86 дівчат, вісім з яких навчалися на кошти благодійників, а п'ятеро найбідніших взагалі звільнялися від плати [6, с. 170].

Прикладом залучення до справи відкриття жіночих навчальних закладів уже існуючих організацій або товариств може бути історія виникнення жіночого училища другого розряду у Кременчуці. У його фундації взяло участь місцеве товариство допомоги бідним, за ініціативою якого ухвалили

рішення про відрахування коштів з прибутків місцевого громадського банку [18; 21, ф.707, оп.31, спр.522, арк.1-25, 24]. А місцеве Грецьке благодійне товариство у 1872 році в Одесі відкрило чотирикласне жіноче училище другого розряду [2, с. 3].

Заснування перших жіночих училищ міністерства народної освіти засвідчило, що провідну роль в їх ініціюванні і фінансуванні відіграла місцева громадськість, а не освітянське начальство. Тому, цілком логічними є зміни, внесені Положенням 1860 року в керівництво цими закладами - поряд з педагогічною радою тепер створювалася й опікунська «для ... сприяння успішному розвитку училища з боку громадськості». До її складу входили п'ять штатних та двоє виборних членів. Штатні представляли інтереси місцевої освітянської та адміністративної влади, а виборні - тих станів, зусиллями яких училище створювалося та утримувалося (дворянство та купецтво). Згодом міністерство народної освіти (рішення від 17 грудня 1860 року) дозволило залучати більше виборних членів, обґрунтовуючи це тим, що відкриття навчальних закладів ініціюється переважно приватними доброчинцями – дворянами, купцями, чиновниками, з числа яких і пропонувалися нові члени [14, стб. 541-542; 21, ф.707, оп.27, спр.73, арк.12].

Сприяння розвитку училища, визначене як основне завдання діяльності опікунської ради, перш за все полягало у пошуку засобів для його матеріального, фінансового забезпечення. Перелік питань, якими переймалися члени ради, був доволі різноплановим - від найму приміщення або придбання будинку для закладу до придбання навчальних посібників (зошитів) для окремих учениць.

Наприклад, опікунська рада Маріїнського Харківського жіночого училища першого розряду впродовж 1863 - 1864 н.р. розглядала питання про облаштування пансіону для дівчат з інших міст, про регулювання плати за навчання необов'язковим предметам, про розподіл зібраних на благодійних заходах коштів, про заборгованість по оплаті тощо. Звіт розкриває й шляхи надходження доброчинної допомоги. Так, попечителька училища влаштувала музичний концерт на користь училища. Отримані 451 руб. використали на оплату за навчання шести бідних учениць. (150 руб.), одяг і навчальні посібники ще для двох учениць (50 руб.) та поточні потреби училища (251 руб.).

Професори Харківського університету А.Г. Станіславський та Д.І. Каченовський дали на користь училища літературний вечір. Виручені кошти (235 руб. 40 коп.) за їхнім бажанням були витрачені на плату за навчання найбідніших учениць та винагороду учителя французької мови. Він викладав для тих дівчат, які по завершенню курсу планували залишитися вчительками в підготовчому класі училища безоплатно. Одна благодійність породжувала іншу! Окрім грошових пожертв згадуються й матеріальні подарунки. Наприклад, вдова колезького радника А.Ф. Рейпольська передала в подарунок училищу колекцію мінералів та комах, які залишилися після смерті її чоловіка, а студент Месняєв пожертвував вісімнадцять опудал птахів [21, ф.707, оп.30, спр.49, арк. 237-238].

Отже, на перших порах опікунська влада переймалася як питаннями забезпечення самого училища, так і питаннями допомоги його ученицям. Згодом при навчальних закладах почали виникати окремі об'єднання - товариства взаємодопомоги учням, що їм потребують. Вони мали на меті надання допомоги винятково незаможним ученицям. У 1897 році був затверджений типовий статут Товариства взаємодопомоги учням, що унормувало їхню діяльність і стало поштовхом до подальшого створення.

У багатьох випадках, особливо у невеличких містечках, товариства об'єднували одразу декілька навчальних закладів (чоловічі і жіночі). Наприклад, у Києві діяло товариство місцевого реального училища Святої Катерини та жіночої гімназії при Київській євангелійно-лютеранській церкві [21, ф.707, оп.630, спр.551, арк.4], у Білій Церкві - реального училища і жіночої гімназії [21, ф.442, оп.539, спр.1, арк.58], у Златопіллі - чоловічої гімназії та жіночої прогімназії [21, ф.442, оп.534, спр.229, арк. 1, зв.], подібне об'єднання в 1879 році планували створити і в Немирові [21, ф.442, оп.532, спр.306, арк. 1].

Кількісний склад членів товариств чітко не визначався, а щодо їх якісного складу, існували обмеження. Заборонялося приймати нижніх чинів і юнкерів, які перебували на дійсній військовій службі; осіб, обмежених по суду; учнів закладів військового, морського та духовного відомств [21, ф.442, оп.630, спр.551, арк. 4].

Щорічні звіти про діяльність товариств друкувалися типографським способом і доводилися до відома, перш за все, своїх членів та місцевої громадськості. Адже головним джерелом надходження коштів цих товариств були щорічні внески членів, які поділялися на почесних (вони робили значні разові внески або прислужилися закладу в інший спосіб), почесних на рік та дійсних. Окрім членських внесків і разових грошових пожертв скарбницю товариств поповнювали надходження, зібрані на публічних благодійних заходах - концертах, літературних читаннях, танцювальних вечорах тощо.

Як правило, певна частина зібраної суми зараховувалася у запасний капітал закладу, а решта йшла на допомогу бідним ученицям. До уваги бралися не лише матеріальне становище дівчат, обставини, викладені у клопотаннях батьків, родичів чи опікунів, а й старанність і поведінка учениць, відгуки про них учителів [21, ф.442, оп.627, спр.1, арк.195а].

Узагальнення матеріалів про діяльність товариств дозволяє виокремити такі напрями допомоги:

- внесення плати за навчання (була найбільш поширеною формою сприяння ученицям у здобутті освіти). Товариство взаємодопомоги Київської жіночої гімназії, наприклад, у другій половині 1893 року і за 1894 рік 76 % своїх доходів витратило на навчання 67 учениць [21, ф.442, оп.625, спр.1, арк. 38]);
- видача учням книг та інших навчальних посібників;
- забезпечення одягом, харчуванням, місцем для проживання;
- надання разової грошової допомоги;
- надання медичної допомоги вдома або в лікарні і, в разі чого, навіть при похованні;
- допомога для продовження освіти в інших навчальних закладах (за умови успішного вступу).

Ще однією формою допомоги бідним ученицям у міністерських середніх жіночих навчальних закладах стала стипендіальна підтримка. Одні з перших рішень про заснування стипендії зустрічаємо у збірнику постанов по освітньому відомству за 1866 рік. У березні при Кам'янець-Подільській жіночій гімназії з'явилася стипендія генерал-лейтенанта Сухотіна, колишнього Подільського губернатора [15, стб. 290], а

в грудні - при Сімферопольському жіночому училищі стипендія на пошанування пам'яті Єлизавети Калимахи, доньки місцевого начальника жандармів [15, стб. 371]. В основу капіталу для першої стипендії були покладені 400 руб., зібрані у Кам'янці з концерту та спектаклю, а кошти для другої були зібрані за підпискою.

Надалі кількість повідомлень про заснування стипендій лише зростала. Задля унормування процесу міністерство народної освіти 28 червня 1876 року видало постанову «Про порядок заснування при навчальних закладах відомства МНО іменних стипендій» [16, стб. 1592-1604]. Вона стала своєрідним заохоченням до благодійності. Для кожної стипендії розроблялося своє положення, яке потім затверджувалося Міністерством народної освіти. У документах детально з'ясовувалися умови призначення (до уваги бралися матеріальне становище, успішність і поведінка учениці), порядок відбору кандидаток (станове походження, місце народження та проживання), а також вид допомоги (плата за навчання, придбання підручників, одягу чи одноразова допомога). Кошти для цих виплат утворювалися шляхом відрахування відсотків із вкладень за духовними заповітами, збиралися за підпискою або ж вносилися родичами в пам'ять когось із померлих родичів.

Отже, на середину XIX століття для розвитку благодійності загалом, і в сфері освіти зокрема, склався ряд сприятливих чинників соціально-економічного та правового характеру. Наведені факти з історії українських губерній Російської імперії другої половини XIX століття свідчать, що благодійництво окремих громадян та об'єднання їхніх зусиль за допомогою корпоративних організацій, уже існуючих на місцях добродійних комітетів, новостворених опікунських рад та товариств взаємодопомоги бідним ученицям стали вагомим чинником у справі становлення та подальшої діяльності середніх жіночих навчальних закладів Міністерства народної освіти. Завдяки приватним добродійним внескам, поєднаним з громадською діяльністю місцевих мешканців, збиралися необхідні кошти, знаходилися приміщення, запрошувалися викладачі, купувалося навчальне приладдя, а окремі учениці шляхом надання їм стипендіальної або іншої допомоги отримували можливість здобути середню освіту.

Література

1. Воронцов А. Материалы для истории и статистики учебных заведений Министерства народного просвещения. Учебные заведения в г. Сумах. СПб.: Тип. Ф.С.Сушинского, 1865. 91 с.
2. Высочайшие повеления. О наименовании открытого в г. Одессе четырёхклассного женского училища «Родонакиевским Эллинским девичьим училищем». *Журнал Министерства народного просвещения*. 1875. Май. С. 3.
3. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения. 1858 - 1905 гг. СПб., 1905. 139 с.
4. Извлечение из отчёта по управлению Одесским учебным округом за 1865 год. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1866. Июль. С. 1 - 107.
5. Лихачёва Е.О. Материалы для истории женского образования в России (1856-1880). СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1901. 647 с.
6. Об открытии в г. Чернигове женской гимназии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1865. Ч. СХХVIII, С. 170 - 171.
7. Омельченко Т.П. Державне законодавство Російської імперії у сфері благодійності в другій половині XIX - на початку XX століть. *Вісник Київського національного університету. Серія Історія*. 2003. Вип. 65-66. С.119 - 122.
8. Отчёт о состоянии Полтавского женского училища первого разряда за 1861 г. *Основа*. 1862. № 2. С.58-71.
9. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1889 г. *Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1889*. К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1890. С.1-17.
10. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1890 г. *Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1890 г.* К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1891. С.1-14.
11. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1896 г. *Отчёт попечителя*

-
- Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1896 г.* К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1897. С.1-40.
12. Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского женского графа Д.Н.Блудова училища за 1899 г. *Отчёт попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 г.* К.: Тип. И.Н.Кушнерёва, 1900. С.1-83.
 13. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). СПб.: Изд-во Мин-ва нар. проsv., 1902. 785 с.
 14. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855 - 1864. Санкт-Петербург: тип. Т-ва «Общественная польза», 1865. 1434 стб.
 15. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 4: Царствование императора Александра II, 1865 - 1870. Санкт-Петербург : тип. Т-ва «Общественная польза», 1871. 1752 стб.
 16. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 6: Царствование императора Александра II, 1874 - 1876. Санкт-Петербург : тип. Т-ва «Общественная польза», 1878. 1830 стб.
 17. Тронько Т.В. Благодійна діяльність полтавських учителів у 60-х роках ХІХ століття. *Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства.* Матеріали. Полтава, 1998. С.23-26.
 18. Тронько Т.В. Про відкриття жіночого училища другого розряду в місті Кременчук. *Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства.* Матеріали. Полтава, 1994. С.162-165.
 19. Ульянова Г. Законодательство о благотворительности в России (конец XVIII - начало XX вв.). *Отечественная история.* 2005. №6. С.17 - 32.
 20. Училища, образовавшие на юге в последнее время. *Основа.* 1861. №6. С.79-107.
 21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

* * *